

साथ उपन्यासमा सबाल्टर्न

सुभाषचन्द्र न्यौपाने

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस धरान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

subashneupane953@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख उपन्यासकार सरण राईद्वारा लिखित साथ उपन्यासमा सबाल्टर्न पक्षको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ। सबाल्टर्न शब्दले तल्लो दर्जाका व्यक्ति, समुदाय वा समूहलाई जनाउँछ। खास गरी सामान्य वर्ग, लिङ्ग, जाति, उमेर, कार्यगत दर्जा लगायतका अन्य हरेक हिसाबले विभेद गरिएका शोषण र उत्पीडनका सिकार भएका व्यक्ति वा समुदाय नै सबाल्टर्न वर्ग हुन्। प्रस्तुत उपन्यासमा समाज र राज्यबाट बहिष्कारमा परेका, किनारीकृत वर्गका मानिसहरूको कष्टपूर्ण जीवन भोगाइलाई प्रस्तुत गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा यही सबाल्टर्न वर्गको जीवनलाई केकस्तो रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने विषयलाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको छ। प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपन्यासकार सरण राईको साथ उपन्यासलाई लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा साथ उपन्यासका सन्दर्भमा प्रकाश पारी लेखिएका लेख तथा समीक्षाहरू तथा सबाल्टर्न सिद्धान्तसँग सम्बन्धित पुस्तक तथा लेखहरूको उपयोग गरिएको छ। सामग्री विश्लेषणका क्रममा निगमनात्मक विधिअनुसार स्थापित सबाल्टर्न सिद्धान्तका आधारमा व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी प्रस्तुत लेखलाई पूर्णता दिइएको छ। राज्यका हरेक क्षेत्रबाट किनारा लगाइएका, तल्लो दर्जाका मानिस भनी बेवास्ता गरिएका आम भुँइ मान्छेहरूको दयनीय, कहाली लाग्दो अवस्था यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले साथ सबाल्टर्न सिद्धान्तका आधारमा तयार पारिएको तल्लो वर्गको जीवनका कट्टा सत्य प्रस्तुत गर्ने सबाल्टर्न उपन्यास हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी: उत्पीडन, किनारीकृत, तिरस्कृत, शोषित, सीमान्तकृत

विषयपरिचय

उपन्यासकार सरण राईको साथ उपन्यासमा निहित सबाल्टर्न पक्षको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको मूल विषय हो। मानव संसार (२०६५) उपन्यासका माध्यमबाट औपन्यासिक यात्रा प्रारम्भ गरेका उपन्यासकार सरण राईले मानव सभ्यतामा पिछडिएका, अत्यन्त हेपिएका, राज्यबाट दबाइएका मानसिक पीडा र कारुणिक जीवनका सन्दर्भहरूलाई मूल विषय बनाएर साथ (२०७९) उपन्यासको रचना गरेका छन्। प्रस्तुत अध्ययनमा यही साथ उपन्यासको सबाल्टर्न पक्षको अध्ययनलाई प्रस्तुत लेखको क्षेत्र बनाइएको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा के कस्तो सबाल्टर्न परिवेश, सबाल्टर्न वर्ग र सबाल्टर्न चरित्रहरूको उपस्थिति रहेको छ र उनीहरूको अवस्था केकस्तो छ भन्ने मूल प्रश्नको समाधान खोज्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो। प्रस्तुत उपन्यासमा यिनै समस्याकथनमा उठाइएका प्रश्नहरू नै समस्याका रूपमा रहेका छन् भने यिनै समस्याहरूको समाधान खोज्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो। प्रस्तुत उपन्यास २०७९ सालमा मात्र प्रकाशित भएकाले यस कृतिका बारेमा समीक्षा तथा समालोचना भएको पाइँदैन। केही पत्रपत्रिकामा सामान्य चिनारीमूलक चर्चाबाहेक यस कृतिका बारेमा विश्लेषणात्मक अध्ययन भएको पाइँदैन र यस कृतिको मुख्य पक्ष सबाल्टर्न वर्गका बारेमा शोधपरक अध्ययन हुन बाँकी रहेकाले सोही शोधरिक्तता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि यो लेख तयार पारिएको हो। प्रस्तुत लेखको

अध्ययनबाट साथ उपन्यासमा केकस्तो सबाल्टर्न परिवेश, सबाल्टर्न वर्ग र सबाल्टर्न पात्रहरूको प्रयोग केकसरी गरिएको छ भन्ने विषयमा तथ्यपरक जानकारी प्राप्त हुने भएकाले नेपाली साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा यस लेखको औचित्य रहेको छ, भन्ने कुरा स्वतः स्पष्ट हुन्छ। प्रस्तुत साथ उपन्यासलाई विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्न सकिए पनि सबाल्टर्नका पक्षमा मात्र अध्ययन गर्नु यस लेखको सीमा हो भने प्रस्तुत कृतिको सबाल्टर्नपरक अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि यस लेखले तथ्यपूर्ण जानकारी दिने भएकाले यस लेखको उपादेयता रहेको कुरा स्वतः पुष्टि हुन्छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा समस्याकथनमा उठाइएका समस्याहरूको समाधानका लागि पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्रीहरू जुटाइएको छ। प्रस्तुत उपन्यास प्रकाशित भएको लामो समय नभएकाले यस उपन्यासका बारेमा प्रकाश पारिएका धेरै सामग्रीहरूको अभावै रहेको देखिन्छ। प्रस्तुत लेखको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपन्यासकार सरण राईको साथ उपन्यास रहेको छ, भने यस उपन्यासका बारेमा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू तथा सबाल्टर्न सिद्धान्तसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू नै द्वितीयक सामग्रीका रूपमा रहेका छन्। यिनै पुस्तकालयीय स्रोतका सामग्रीबाट प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ। प्रस्तुत लेखलाई व्यवस्थित उवम् वस्तुपरक रूपमा अगाडि बढाउनका लागि निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। उपन्यासकार सरण राईको साथ उपन्यासको गुणात्मक ढाँचामा केन्द्रित रही विश्लेषण गरिएको छ। खास गरी प्रस्तुत अध्ययनमा कृतिको सूक्ष्म पठन प्रक्रियाबाट अध्ययन गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने विश्लेषणात्मक ढाँचामा आधारित भई निष्कर्ष निकालिएको छ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

सबाल्टर्न शब्दले हरेक हिसाबले तल्लो दर्जाका व्यक्ति, समुदाय वा समूहलाई जनाउँछ। सबाल्टर्नवादीहरूका अर्थमा सबाल्टर्न शब्दलाई हैकमवादी, औपनिवेशिक तथा सामन्ती शासनको समयदेखि नै थिचोमिचो र भेदभावबाट उत्पीडित शोषित व्यक्ति वा निमुखा वर्गलाई बुझाउँछ। जो शक्तिशाली भएर पनि शक्तिविहीन बनाइएका हुन्छन्। समाज र राष्ट्रमा त्यस्ता व्यक्ति र समूहको जतिसुकै योगदान भए पनि सबाल्टर्न वर्गको आफ्नो इतिहास हुँदैन। सम्भ्रान्त वर्गले सबाल्टर्नको इतिहास निर्माण गर्न दिँदैन किन भने सबाल्टर्नको इतिहास लेखनमा सम्भ्रान्तको पूर्वाग्रही इतिहास स्वतः भञ्जन हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६६, पृ. १४)। समाज निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका लेखे पनि इतिहास विहीन सबाल्टर्न वर्गको उत्थानका लागि तिनै हरेक कोणबाट पछ्याडि पारिएका दबाइएका, थिचोमिचो सहेर बस्न विवश, सीमान्तकृत पात्रहरूलाई प्रमुख पात्र बनाएर निर्माण गरिएका कृतिहरू नै सबाल्टर्न रचना हुन्। औपनिवेशिक दासताबाट ग्रस्त साधारण जनताको आवाज प्रस्तुत भएको साहित्य नै सबाल्टर्न साहित्य हो (श्वार्ज, सन् १९९७, पृ. ४०)। सबाल्टर्नसम्बन्धी अवधारणाको उठान कार्ल मार्क्सले नै गरेका भए पनि यसका संस्थापक तथा प्रवर्तक भने इटालेली नवमार्क्सवादी एन्टोनियो ग्राम्सी हुन्। ग्राम्सीका अनुसार प्रभुता र शक्तिको सबाल्टर्नका इतिहासकारको धारणाअनुसार औपदेशिक दासताबाट ग्रस्त साधारण जनताको दृष्टिकोण नै सबाल्टर्न हो जसको राष्ट्रिय चेतना र प्रतिशोधका नेतृत्व सर्वदा अभिजात्य प्रभावशाली राष्ट्रिय नेताद्वारा गरिएको हुन्छ (मरासिनी, सन् २०२३, मार्च ३०, समकालीन साहित्य)। सबाल्टर्नका केन्द्रीय प्रतिभा एन्टोनियो ग्राम्सीले प्रभुता र प्रभुत्वका सन्दर्भबाट सबाल्टर्नलाई हेरेका छन्। व्यावहारिक प्रयोगका राजनैतिक समाज र नागरिक समाज दुई तहका न्यायालय, सेना, चर्च, शैक्षिक संस्था आदि विभिन्न अङ्गको प्रयोग शक्तिशाली सम्भ्रान्त वर्गले गर्दछ। यस

प्रभुताको प्रयोग सबाल्टर्न वर्गले गर्न पाउँदैन । ऊ सम्भ्रन्त समुदायद्वारा शासित हुन्छ । समाज परिवर्तनका लागि यो वर्गले सङ्गठित हुनुपर्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१६) । भारतीय सबाल्टर्नवादका जनक रणजित गुहाका अनुसार सबाल्टर्नहरू निर्धा, निमुखा हुन् । उनीहरूलाई बोल्न लगाउनुपर्छ भने गायत्री स्पिभाकले सबाल्टर्नहरू बोल्न सक्दैनन् भनेका छन् । कोही जातका आधारमा उपल्लो वर्गमा परे पनि आर्थिक तथा अन्य कारणले सबाल्टर्न हुन सक्छ । पराधीन आर्थिक राजनैतिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा सबै नेपालीहरूलाई सबाल्टर्न मान्न सकिएला तर नेपालभित्र पनि शिक्षा, चेतना, आर्थिक अवस्था आदिका कारण किनारीकृत जनसमूह नै सबाल्टर्न वर्ग हो । प्रस्तुत उपन्यासमा यही वर्गका पात्रहरूको जीवनको उराठ लाग्दो अवस्थाको चित्रण कुन रूपमा गरिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

छलफल तथा निष्कर्ष

उपन्यासकार सरण राईको साथ सबाल्टर्न परिवेश, वर्ग, पात्र तथा चिन्तन एवम् उत्पीडितलाई आधार मानी लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासका पात्रहरूले सीमान्तीय परिवेशमा सीमान्तीय पीडा भोगेका छन् । उपन्यासको शीर्षकअनुसार यहाँको सबाल्टर्न वर्गले कसैको साथ पाएको छैन । तसर्थ प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक अभिधार्थमा नभएर यद्ग्यार्थमा अर्थिन पुग्छ । यस उपन्यासका सबाल्टर्न वर्गहरूलाई उनीहरूको आँट, साहस र म बाँच्छु भन्ने प्रेरणाले भने सधैं साथ दिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त सबाल्टर्नका विविध अवस्थाहरूको क्रमशः अलग अलग विश्लेषण गरिएको छ ।

परिवेशगत सबाल्टर्न

प्रस्तुत उपन्यासको प्रारम्भ नदी किनारमा रहेको सुकुम्बासी बस्तीबाट हुन्छ । राज्यबाट हेपिएको र किनारा लगाएको यो सबाल्टर्न वर्ग घरबारको खोजीमा कतै केही नपाई नदी किनारको ऐलानी जग्गामा टहरो हाली बसेका जम्मा दश घरहरूमध्येको ऊ अर्थात बखतेको परिवार परिवेशगत सबाल्टर्नमा हुर्किएको थियो । त्यो सुकुम्बासी बस्ती कतै राज्यको दृष्टि नपरेको र राज्यबाट बेवास्ता गरिएको किनारीकृत बस्ती थियो । त्यो सुकुम्बासी बस्तीका लागि कति राहतका योजना र सहयोगका सामानहरू आए तर ती योजना र सामानको उपयोग ती सुकुम्बासी बस्तीका मानिसहरूले गर्न पाएनन् । आफ्ना छोराछोरीहरूलाई पनि सँगै राखेर हुर्काउन, बढाउन, खुवाउन नकस्ने त्यस बस्तीका मानिसहरूले आफ्ना कलिला नानीहरूलाई अर्काका घरमा कामदारका रूपमा राख्न बाध्य हुनुपरेको थियो । बखते पनि बिहान बेलुका काम गर्ने र दिउँसो विद्यालय जान पाउने सर्तमा सुकुम्बासी बस्तीभन्दा केही माथि कान्छा साहूका घरमा आश्रय लिएर बसेको थियो । जसलाई त्यस घरकी ठूली दिदीले बढी माया र प्यारो गरी राखेकी थिई । त्यस सुकुम्बासी बस्तीलाई एक रात आएको खोलाको बाढीले बसै बगायो । बखते भने अर्काको घरमा बसेको हुनाले बाँच्यो ।

उपन्यासको प्रारम्भमा आएको यो सुकुम्बासी बस्ती राज्यको दृष्टि पुग्न नसकेको वा राज्यले बेवास्ता गरेको किनारीकृत बस्ती हो । यहाँ केकति मानिसहरूको बसोबास रहेको छ उनीहरूले कसरी जीवनयापन गरिरहेका छन् भन्ने कुराको तथ्य राज्यको कुनै निकायसँग छैन । त्यसैले यो बस्ती सबाल्टर्न परिवेशका रूपमा आएको देखिन्छ । बखतेले आफ्नो परिवार बाढीले बगाएपछि गरेको बिलौनामा यस बस्तीमा दश परिवार थिए भन्ने सूचनाबाहेक अन्य कुनै पनि तथ्य यस

बस्तीका बारेमा उपन्यासमा छैन । यस सूचनाले प्रस्तुत उपन्यास सबाल्टर्न परिवेशलाई आधार मानी लेखिएका किनारीकृत मानव बस्तीको कथा हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

कान्छा साहूका घरमा बसिरहँदा आफ्ना आमाबुबा तथा भाइबहिनीहरूको यादले नित्य सताइरहने तथा आफूलाई माया गर्ने ठुल्ददी पनि मावलमा गएर बस्ने कुरा सुनेर बखते अनकन्टार जङ्गलको यात्रा प्रारम्भ गर्छ । बखतेले लक्ष्यविहीन अँगालेको वन, पाखा, जङ्गल नदी किनारको अनकन्टार बाटो आदि सबै सबाल्टर्न परिवेश हुन् । यस्ता परिवेशमा बखतेले पाएको कष्ट र यातना सीमान्तीय छ । अनकन्टार जङ्गलमा हिँड्दा हिँड्दै भोक प्यास र थकानले गलित तथा थकित भएको बखतेलाई अनजान व्यक्तिले उठाएर लिएर जान्छ । बखते व्युँभँदा जुन परिवेश देखिन्छ, त्यो अझ विकट र उराठ लाग्दो सबाल्टर्न प्रकृतिको छ । चारैतिर जङ्गलले ढाकिएको क्षेत्रमा केही सीमित कुटीहरूदेखिन्छन् । त्यो क्षेत्र राज्यको नाम नक्शाभन्दा पर कसैको नजरसम्म नपरेको सबाल्टर्न प्रकृतिको थियो । राज्यले नछोएको, घनघोर जङ्गलको बिचमा रहेको यस स्थानमा केही ससाना छाप्राहरू रहेका थिए । जहाँबाट अनेक किसिमका अनौठा आवाजहरू निरन्तर आइरहन्थे । आफू कहाँ छु, यो कुन ठाउँ हो भन्ने कुरासम्म थाहा नहुने यो परिवेश नितान्त सबाल्टर्न प्रकृतिको छ । जुन रहस्यमयी आश्रममा बखते अनेक यातना सहँदै तपस्यामा पारङ्गत भएपछि आश्रमका गुरुले उसको नाम परिवर्तन गरी देवाधिपति बनाएका थिए ।

रहस्यमयी आश्रमबाट भागेको बखते जुन बस्तीमा पुग्यो त्यो बस्ती पनि सबाल्टर्न प्रकृतिकै थियो । त्यो अर्को सुकुम्बासी बस्ती थियो । ऐलानी जग्गामा घर बनाएर बसेका मानिसहरूको समूह थियो । जुन समूह राज्यबाट उपेक्षित रहेको थियो । दुःख गरेर खेतीकिसानी गरी जीविका चालाइरहेका नौलो बस्तीमा राज्यका सामन्तीहरूको आँखा पर्यो र नौलो बस्तीको धान, मकै लगायतका अन्न वस्तुभाउ तथा मूल्यवान् सामानहरू नक्कली लालपूजा निकालेका सामान्तीहरूले आक्रमण गरी लगे । यसरी एकान्तमा दुःख गर्ने ठाउँसम्म ती सुकुम्बासीहरूलाई दिइएन । त्यसैले यो क्षेत्र पूरै सबाल्टर्न प्रकृतिको थियो । पुलिस र सामन्तहरूले यस नौलो बस्तीका मानिसहरूलाई यस क्षेत्रबाट लेखेटे र त्यो बस्ती उजाड बन्न पुग्यो र यसरी एउटा मानव समूहले जीविकाका लागि निर्माण गरेको क्षेत्र राज्यका माथिल्लो वर्गका भनाउँदा सामन्तहरूबाट दबाइएर, हेपिएर बस्ती विहीन बन्न पुगेको यस सबाल्टर्न क्षेत्रलाई उपन्यासकार राईले यस उपन्यासमा सजीव रूपमा चित्रण गरेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा आएका माथि उल्लेख गरिएका परिवेशहरू सीमान्तीय परिवेशका रूपमा आएका छन् । जसलाई सबाल्टर्न परिवेशका रूपमा लिन सकिन्छ । राज्यका हरेक सुखसुविधाबाट वञ्चित गराइएका ती परिवेशहरूमा जहाँ मानवले बाँच्नका लागि गरेका सङ्घर्षलाई कतै प्राकृतिक विनाशकारी ताण्डवले मानव विहीन बनाएको छ, भने भुइँ मान्छेहरूमाथि राज्यले गरेको दमनका कारण ती मानव बस्तीहरू मानव विहीन भएका छन् । यसर्थ प्रस्तुत उपन्यास सबाल्टर्न परिवेशको पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको किनारीकृत सबाल्टर्न पात्रहरूको जीवनको वास्तविकता हो भन्न सकिन्छ ।

वर्गगत सबाल्टर्न

प्रस्तुत उपन्यासमा चित्रित वर्ग आम सर्वसाधारण जनसमूह नभएर राज्यबाट उपेक्षित दलित, पीडित सबाल्टर्न वर्ग हो । बखते जन्मिएको नदी किनारका सुकुम्बासीहरू सबाल्टर्न वर्गका पात्रहरू हुन् । जुन वर्गका पात्रहरूले राज्यबाट पाउनु पर्ने कुनै सुविधा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । राज्यबाट गणनामा समेत नपर्ने हुँदा त्यस दश परिवारमा कति जना मानिसहरू थिए र ती दश परिवारको

जम्मा सङ्ख्या कति थियो, उनीहरूलाई खोलाले बगाएपछि के कति जना बाँचे, कति मरे, ती बाँचेकाहरू कहाँ छन् र कति उमेरका छन् भन्ने कुनै जानकारी नभएको यो सुकुम्बासी जनसमूह सबाल्टर्न वर्ग हो । जुन मानिसको समूहलाई राज्यले बसोबासको व्यवस्था नगरिदिनाले खोला किनारमा छाप्रो बनाई जसोतसो बनीबुतो गरी जीवन यापन गर्दै थिए । उनीहरूका नाममा नेतादेखि विभिन्न मानव अधिकारवादी संस्थाहरू रमक उठाउँथे, खान्थे, यस वर्गको उत्थानका लागि योजना बनाउँथे तर यस वर्गसम्म यो योजना न आइपुग्यो न कसैले राहत नै पाउँथे । यी सबाल्टर्न वर्ग सामन्ती वर्गको लुटी खाने भाँडो मात्र बनेका थिए । यही सबाल्टर्न वर्गको विषम परिस्थितिको चित्रणसँगै यस उपन्यासको प्रारम्भ भएको छ । यस उपन्यासको नायक बखते यही सबाल्टर्न समूहमा जन्मेको एक सुकुम्बासीको छोरा थियो । बाढीले पूरै कस्ती बगाएपछि टुहुरो बनी त्यस क्षेत्रमा बस्न नसकी अनकन्टारको यात्रामा निस्किएको थियो ।

नौलो बस्तीका सुकुम्बासीहरू अर्को सबाल्टर्न वर्गको समूह हो । यत्रतत्रबाट आएर ऐलानी बस्तीमा बसेका यी सुकुम्बासीहरू सबाल्टर्न वर्गले राज्यसँग विद्रोह गर्ने योजना बनाएका थिए । यस समूहका मानिसहरू आफैँ हातहतियारको निर्माण गर्ने र शत्रुपक्षको सामना कसरी गर्ने भन्ने तालिममा व्यस्त थिए । राज्यले आफूहरूलाई उपेक्षा गरेकोमा यो वर्ग निकै पीडित थियो । राज्यबाट बारम्बार थिचोमिचोमा परेको यो वर्ग अनेक रूपमा दुःख पाइरहेको थियो । त्यसैले यो वर्ग आफ्नो छुट्टै एउटा संसारको निर्माण गर्न सफल भएको थियो । शिक्षा, युद्धको तालिम र कृषिक्षेत्रमा पोख्त भएको यस वर्गको उन्नति राज्यले देखी सहेन र नक्कली लालपुर्जा बनाएका सामन्तसँग मिलेर राज्यले प्रहरी दमन गरी यो सुकुम्बासी सबाल्टर्न वर्गलाई पुनः घरबार विहीन बनाएको छ । राज्यले यस बस्तीमा आक्रमण गर्यो । प्रतिकारमा उत्रिएका दुई महिलाको हत्या गरियो । सबै यत्रतत्र जङ्गलतिर छरिएर केटाकेटीहरूलाई अलपत्रै छाडेर जवानहरू जङ्गलै जङ्गल भागे । यसरी जीवन सङ्घर्षमा होमिएको एउटा सबाल्टर्न वर्गप्रति राज्यको कुदृष्टिका कारण त्यो बस्ती उजाड बन्न पुग्यो । त्यस बस्तीका सबै मानिसहरू यत्रतत्र जङ्गलमा पशुसरह बरालिन बाध्य भए । युवायुवतीहरूले छाडेका ती बलिला बालबालिकाहरूको अवस्था के भयो, जङ्गलमा हिँडेको सबाल्टर्न वर्गको त्यो समूहकहाँ गयो, त्यसले कहाँ गएर आफ्नो जीविका गर्यो भन्ने कुनै लेखाजोखा राज्यसँग नभएकाले यिनै सबाल्टर्न वर्गको अवस्थालाई आधार मानी साथ उपन्यास लेखिएको छ । तसर्थ प्रस्तुत उपन्यासले यिनै सबाल्टर्न वर्गलाई चित्रण गर्ने काम गरेको छ, भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

पात्रगत सबाल्टर्न

उपन्यासकार सरण राईको साथ सबाल्टर्न पात्रहरूको जीवनीमा आधारित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा निर्धा, निमुखा, दबिएका, हेपिएका, ओभ्हेलमा परेका, उत्पीडित सबाल्टर्न वर्गका पात्रहरूको बाहुल्य छ र तिनै सबाल्टर्न पात्रहरूको जीवनका कारुणिक पक्षको उद्घाटन गर्न उपन्यासकारको लक्ष्य रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासको नायक बखते, उसकी आमा, ठुल्दिदी, नौलो बस्तीको मामा, सहरमा भेटिएकी किशोरी जुनेली जस्ता यी मुख्य र सहायक पात्रहरू सबै सबाल्टर्न वर्गका पात्रहरू हुन् । यी पात्रबाहेक अन्य गौण चरित्रहरू पनि सबाल्टर्न वर्गअन्तर्गत नै पर्दछन् । यहाँ प्रमुख तथा सहायक सबाल्टर्न पात्रहरूको सबाल्टर्नीय चरित्रलाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

बखते

बखते प्रस्तुत उपन्यासको नायक हो तर उसको जीवन सहज र स्वाभाविक रूपमा अधिबढेको छैन । खोला किनारको माथी बस्तीमा जन्मिएको बखते सबाल्टर्न पात्र हो । घरपरिवारले खान लाउन पनि दिन नसक्ने भएपछि सानै उमेरमा अर्काको घरमा काम गर्न बाध्य बखते अत्यन्त कमजोर निर्धो पात्रका रूपमा देखिन्छ । सबाल्टर्न सिद्धान्तले यस्तै पात्रलाई सबाल्टर्न पात्रका रूपमा चिनाएको छ । समाजको निमुखो पात्र, आर्थिक रूपले अत्यन्त कमजोर, देशको इतिहासको पानाबाट सधैं ओभ्हेलमा परेको बखते आफ्ना आमाबाबुलाई बाढीले बगाएपछि टुहुरो समेत भएको छ । कान्छा साहूका घरमा काम गर्न बसेको बखते ठुल्दिदीको स्नेहले मात्र त्यस घरमा बसेको छ । बारम्बार सपनामा आमालाई बाढीले बगाउँदै गरेको र आमाले बाढीबाट हात माथि उठाउँदै आफूलाई बचाउनका लागि आग्रह गरिरहेकी आफ्नै आमाको सम्झनाले बखते बारम्बार प्रताडित भएको छ । उसलाई माया गर्ने ठुल्दिदी पनि आफ्नो मावल गएर बस्ने भएपछि बखते त्यस घरमा बसिरहन सक्दैन र अनकन्टार जङ्गलको यात्रा प्रारम्भ गर्छ । यसप्रकार एउटा माथी बस्तीको टुहुरो बखते हरेक क्षेत्रमा पछ्याडि पारिएको, किनारा लगाइएको सबाल्टर्न पात्र हो । जसले जीवन सङ्घर्षका लागि अनेकौं यातना र कष्टहरू भोग्नु परेको छ ।

कान्छा साहूका घरबाट हिँडेको बखते कहँ जाने भन्नेमा कुनै निक्क्योल गर्न सक्दैन । बखते नदीको किनारै किनार एकलासको जङ्गलमा हिँड्दा हिँड्दै रात पर्छ । उसलाई भोकप्यास लाग्छ । अन्धकार हुँदै जान्छ । जताततै जङ्गली जनावर कराएको आवाज आउन थाल्छ । यस अवस्थामा बखते आफूलाई अत्यन्त निरीह र कमजोर भएको महसुस गर्छ । सबाल्टर्न पात्रहरू आफूलाई कमजोर र निरीह भएर बाँच्न विवश भएको अनुभूति गर्ने हुनाले बखते यस उपन्यासमा सबाल्टर्न पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ ।

रातभर जङ्गलका बिचमा जङ्गली जनावरका डरले यताउति भाग्दै गलित र थकित भएको बखते बेहोस हुन्छ । बेहोसी अवस्थामा नै उसलाई कसैले उठाएर लान्छ । आफूलाई कसले उठाएर लग्यो त्यो बखतेलाई थाहा हुँदैन । जब बखते व्युँभन्छ तब ऊ आफूलाई एकान्त जङ्गलका बिचको कुनै कुटीमा पाउँछ । उसलाई अन्यन्त भोक लागेको हुन्छ र त्यहाँ भएका कन्दमूल पानी आदि खाएर बखते पुनःसबल हुँदै जान्छ । बखतेलाई बेहोस अवस्थामा पुर्याइएको त्यो रहस्यमयी आश्रममा केही समयपछि उसलाई विभिन्न यातना दिन थालिन्छ । तीनचार जना बलिया युवाहरूद्वारा उसलाई मरणासन्न हुने गरी पिटिन्छ र फेरि पानी छस्किएर होसमा आएपछि पिट्न सुरु गरिन्छ । पुनः बेहोस पारिन्छ । यही क्रममा उसले त्यस अनकन्टार आश्रममा केही समय बिताउनु परेको छ । आफूलाई किन यसरी यातना दिँदै छ र यी यातना दिनेहरू को हुन् भन्ने केही थाहा नपाई ऊ निरन्तर यातनाको सिकार भएको छ । एउटा टुहुरो निमुखो किशोरलाई बेहोस हुन्जेल कुट्नु तर मर्न नदिनु शोकषणको पराकाष्ठा हो । बखते रहस्यमयी आश्रमको गुरुको प्रयोगशालाको सामग्री भएको छ । यो सबाल्टर्न चरित्र यातनाको सिकार हुँदै जान्छ र पुनः होसमा आउँदै गर्दा प्रतिकारमा पनि उत्रन्छ तर बलवानका अगाडि उसको केही लाग्दैन । ऊ आफैँ बेहोस हुने र पुनः होसमा आउन सक्ने क्षमता उसमा विकास हुँदै जान्छ । जुन कुरा थाहा पाएर त्यस आश्रमका गुरु अब यो पात्र समाधिका लागि उपयुक्त छ भन्दै उसलाई यातनाविना राख्न थाल्छन् र जीवनका ज्ञानगुनका कुरा सिकाउन थाल्छन् । ऊसँगै बस्नका लागि भगवती नामकी कन्याको व्यवस्था गरिन्छ । बखतेको नाम परिवर्तन गरी देवाधिपति राखिन्छ । भगवती र देवाधिपति सँगै बसून् र सन्तानको जन्म दिऊन् जुन सन्तान अत्यन्त बलशाली हुनेछ भन्ने गुरुको चाहना थियो तर यी दुवै किशोर किशोरीहरू एकअर्कासँगै रहे पनि उनीहरूमा यौनजन्य आकर्षण देखापरेन र उनीहरूबाट

सन्तानको सृष्टि हुन सकेन । यसप्रकार आफ्नो समाजबाट अलगिएको सबाल्टर्न चरित्र बखते अनेकौं कष्टहरू भोग्दै एक साधकका रूपमा उभिन सफल भएको देखिन्छ ।

देवाधिपति बनेको बखते र भगवती आश्रमबासीहरूलाई छलेर भाग्छन् । भाग्दा भाग्दै नौलो बस्ती आएपछि, भगवती बखतेलाई एकलै छाडेर जान्छे । बखतेले त्यस बस्तीमा पनि अनेक कष्टहरू भोग्नुपर्यो । एक जनाले मामाको साइनो लगाएर बखतेको संरक्षण गरे । उसलाई पढाए बढाए र ठुलो बनाए । एक दिन राज्यबाट त्यस बस्तीमा आक्रमण भएपछि, भाग्दै जाँदा बखते पनि सहरमा पुग्यो । खातेहरूसँग सडकको पेटीमा सुत्यो । होटलमा भाँडा माग्ने काम गर्यो । एक जना मास्टरले आफूसँग राखेर बखतेलाई पढाएपछि, उसको जीवनले नयाँ मोड लियो । मास्टरले यसको नाम बिख्यातमान राखिदिए । बिख्यातमान पढ्दै गयो । उसले डिग्री गर्यो । ऊ जागिरे भयो । उसले रूपसीसँग विवाह गर्यो । पछि बखते नेता र मन्त्री भयो र अन्त्यमा अज्ञात बन्दुकधारीद्वारा सडकमा गोली हानी बखतेको हत्या गरियो ।

यसप्रकार एउटा सबाल्टर्न पात्र जो जीवनका अनेकौं कष्टपूर्ण अवस्थाहरू पार गर्दै आफू स्थापित भएको थियो र समाज परिवर्तनका लागि अभियान चलाइरहेको अवस्थामा उसको हत्या भयो । राष्ट्रका लागि केही गर्ने योगदान दिने कार्यमा निरन्तर सक्रिय बखते जस्ता पात्रलाई राज्यले किनारा गलाउँदै गएको छ । हेपेको छ, शोषण गरेको छ । उसको योगदानको कदर गरेको छैन । तसर्थ बखते प्रस्तुत उपन्यासको नायक भएर पनि सीमान्तकृत वर्गका रूपमा उभिन विवश सबाल्टर्न चरित्र हो ।

ठुल्दिदी

बखतेलाई माया गर्ने बाँच्नका लागि सधैं प्रेरणा दिने आफूसँगै राखेर माया गर्ने कान्छा साहूकी पहिली पत्नीकी छोरी ठुल्दिदी प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक चरित्र हो । सधैं बखतेलाई स्नेह गरेर जीवनमा केही गर्ने आँट भरेर पनि ऊ आफू भने परिवारबाटै हेपिएकी, दबिएकी, किनारा लगाइएकी किशोरी हो । सौतेनी आमाले उसलाई अन्यन्त शोषण गरेकी छे । जुन शोषण सहन नकस्ने भएर बरु एक छाक खाएर भए पनि मावलमा नै बस्छु भन्दै उसले घर छाड्न आँटेकी छे । उसको बाबु भए पनि उसले बाबुको माया र स्नेह पाउन सकेकी छैन । पारिवारिक कष्ट सहेर सबाल्टर्न बनेकी पात्र ठुल्दिदीको चरित्रलाई उपन्यासकारले यहाँ सहायक चरित्रका रूपमा उपस्थित गराएका छन् ।

मामा

बखते रहस्यमयी आश्रमबाट भागेर पुगेको ठाउँ नौलो बस्तीमा उसलाई संरक्षण दिने पात्र हुन् मामा । तिनै मामाको स्नेह र संरक्षण पाएर बखतेले केही पढ्न, लेख्न र हतियार चलाउन सिकेको छ । मामा देश निर्माणमा लागेका तर राज्यले सधैं उपेक्षा गरेका सबाल्टर्न चरित्र हुन् । बखतेलाई नौलो बस्तीमा सुरक्षा दिनुका साथै राज्यमा भएका वेथित, विकृति र विसङ्गतिका विरुद्ध सङ्गठित भएर लागेका मामा आतङ्कारीको सूचीमा परेका छन् । राज्यले देश निर्माणमा लाग्ने देशभक्तहरूलाई शोषण गर्दै किनारामा धकेलेर सबाल्टर्न बनाउँछ, र मामा पनि राज्यबाट सबाल्टर्न बनाइएका शोषित चरित्र हुन् । राज्यले आतङ्कारी ठानेर जेल चलान गराइएका मामालाई बिख्यातमान मन्त्री हुँदा छुटाए पनि पछि देश निर्माणको अभियान चलाउँदा बिख्यातमानसँगै गोली खान बाध्य मामा नितान्त सबाल्टर्न चरित्र हुन् । गोली खाएर सडकमा ढलेका मामाको तल्कालै

निधन हुन्छ । यसरी एउटा देशभक्त, परिवर्तनगामी, सुधारवादी चरित्रको दिनदहाडै हत्या गरिन्छ, तर उनको हत्या किन र कसरी गरियो, हत्या कसले गर्यो भन्ने विषयमा राज्य बेखबर छ । तसर्थ मामा पूर्ण रूपमा सबाल्टर्न चरित्रका रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएका छन् ।

जुनेली

जुनेली बखते सहर पसेपछि ऊसँग जोडिन पुगेकी सडक बालिका हो । आमाबाबुको टुङ्गो नभएकी, सडकमा फ्याँकिएका खाने कुराहरू खाएर खाएर, सडककै पेटमा रात कटाउने जुनेली र उसको समूह सबाल्टर्न चरित्र हुन् । जसलाई राज्यले सडकका चोकचोकमा देखे पनि बेवास्ता गरेको छ । उनीहरूलाई जीवनका आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित गरेको छ र सडकमा नै जुठो अन्न खोजेर खाई जीवन धान्न विवश बनाएको छ । जुनेलीको सबाल्टर्नीय चरित्रलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् -

“दिनभर यताउता भौँतारियो । कतै फालेका खाने चिज भेटिए खायो । बिकने चिजहरू भेटिए जम्मा गर्यो । बेचेर आएको पैसाले केही खायो । बस्नका लागि सडकको खाली चउर, थोत्रो घर, पाटी र फुटपाथ, ओढनका लागि सिङ्गे आकाश । उनीहरूसँग बसेर उसले सहर घुम्यो र सहर चिन्यो ।” (राई, २०७९, पृ. ५२)

यसरी सडककै बिचमा बेसहारा भएर खुला आकाशमुनि जीवन बिताउन विवश जुनेली खाते युवाहरूको यौनको सिकारसमेत हुन पुगेकी छे । बखतेसँग नजिक बन्न पुगेकी जुनेलीलाई गुमानेले आफ्नी बनाउन अनेक प्रयत्न गरेको छ र होटलमा काम गर्दा गर्दै बखतेलाई मास्टरले आफूसँग राख्न थालेपछि जुनेलीलाई पनि गुमानेले लगेको छ । यसरी एउटी निर्दोष बालिका सडकका किनारमा दिनरात बिताउन बाध्य भएकीले जुनेली नितान्त सबाल्टर्न चरित्र हुन् ।

बखतेकी आमा

बखतेकी आमा उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा सक्रिय नभए पनि बखतेले गरेको बयानमा ऊ पनि सबाल्टर्न चरित्रका रूपमा देखापर्छे । नदी किनारको सुकुम्बासी बस्तीमा बसी अर्काको घरमा बनीबुतो गरी जीविका चलाउने बखतेकी आमा आफ्ना सन्तानको लालन पालन पनि राम्रोसँग गर्न नसकेर बखतेलाई कान्छा साहूका घरमा काम गर्ने गरी राख्न विवश नारी चरित्र हो । उसले बाँच्नका लागि गरेको त्याग, सङ्घर्ष र छोराछोरीका लागि उसले गरेको समर्पणको लेखाजोखा कतै छैन । उसको परिवारको तथ्याङ्क नै राज्यसँग छैन तर पनि ऊ सङ्घर्षका माध्यमबाट जीवनलाई सङ्घर्षशील बनाउने प्रयत्न गर्ने नारी भएकीले ऊ पनि प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक सबाल्टर्न चरित्र हो ।

विचारमा सबाल्टर्न

प्रस्तुत साथ उपन्यासका पात्रहरू शोषित, अपहेलित, सीमान्तकृत, श्रमजीवी सर्वहारा वर्ग भएकाले उनीहरूको विचार पनि फराकिलो हुन सकेको छैन । आफ्नो परिवेश र परिस्थितिअनुसार सामान्य र सरल विचार बोकेर पात्रहरू आफ्नो लक्ष्यतर्फ अघि बढिरहेकाले प्रस्तुत उपन्यासको विचार पक्षमा पनि सबाल्टर्न चेतना पाइन्छ । बखतेलाई जसरी पनि बाँच्नु छ । बाँचेर पढीलेखी ज्ञानी मान्छे, ठुलो मान्छे, बन्नु पर्छ भनी आमाले दिएको उपदेश र ठुलिदीको जसरी पनि तैल बाँच्नुपर्छ भन्ने आदेशलाई शिरोधार्य गर्दै अघिबढिरहेको बखते जसरी तसरी सामान्य रूपमा बाँच्न चाहन्छ र बाँचेकै छ । उसको ठुलो चाहना र आवश्यकता पनि छैन । कालान्तरमा ऊ मन्त्री भयो तर

उसको चाहना त्यो थिएन र उसले चाहेको जस्तो गर्न पनि सकेन । आम सर्वसाधारणमा चेतनाको नवलहर ल्याउँदै समाज परिवर्तनको अभियानमा लागेका बेला ऊ मारिन्छ । तसर्थ बखतेका दृष्टिबाट हेर्दा उसन्यासको विचार महान् विशिष्ट र उदात्त नभएर सामान्य तल्लो वर्गका पात्रले बाँच्नका लागि गरेको प्रयत्नमा नै सीमित भएकाले प्रस्तुत उपन्यासको विचारमा पनि सबाल्टर्न प्रवृत्ति पाइन्छ ।

उपन्यासको प्रमुख पात्र बखतेबाहेक अन्य सहायक चरित्रहरूको विचार पनि उदात्त किसिमको नभएर सबाल्टर्न प्रकृतिकै छ । कुनै पनि पात्रले लामो र दीर्घकालीन उदात्त विचार लिएर अगाडि बढेका छैनन् । मामाले देश परिवर्तनका लागि हतियार उठाएर सशस्त्र युद्धका माध्यमबाट राज्यक्रान्तिको महान् लक्ष्य लिएर पनि उनी त्यसमा सफल भएका छैनन् । मामाले आतङ्ककारीका सूचीमा परी पक्राउ पर्नुका साथै सामाजिक परिवर्तनको अभियानमा लागेका बेला हतियारधारीद्वारा गोली खाई मर्नुपरेको छ । तसर्थ उनले सबाल्टर्न वर्गका पक्षमा जीवनभर क्रियाशील रहेर पनि त्यस वर्गको मुक्तिको बाटो खुलाउन सकेका छैनन् । तसर्थ प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूको विचारमा पनि सबाल्टर्न प्रवृत्ति नै देखिन्छ ।

निष्कर्ष

उपन्यासकार सरण राईको साथ सबाल्टर्न चेतनालाई आधार मानी लेखिएको उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासको परिवेश, समाज, वर्ग, चरित्र तथा विचारमा समेत सबाल्टर्न प्रवृत्ति पाइन्छ । राज्यले किनारा लगाएको सुकुम्बासी बस्ती नै यस उपन्यासको सबाल्टर्न वर्ग हो । जुन समाज बस्ने ठाउँ छ त्यो पनि अनकन्टार जङ्गलका बिचमा, नदी किनारामा र सहरमा नै भए पनि सडकको पेट्टीमा गल्लीहरूमा जीवन बिताउन विवश पात्रहरू सबै सबाल्टर्न वर्गका छन् । राज्यबाट हरेक दृष्टिले दबाइएका, हेपिएका र किनारा लगाइएका पात्रका माध्यमबाट देश निर्माणमा विशिष्ट योगदान गरिएको भए पनि ती पात्रहरूलाई राज्यले आँखाको कसिङ्गर सम्भेर मारेको छ र सबाल्टर्नहरूका लागि आवाज उठाउनेहरूलाई पनि बिच सडकमा गोली हानी हत्या गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा सबाल्टर्न पात्रको प्रतिनिधि चरित्रका रूपमा बखते, मामा, ठुल्दिदी, जुनेली, बखतेकी आमा आदि रहेका छन् । यी पात्रहरूमध्ये ठुल्दिदी र जुनेली कहाँ छन् कहाँ गए भन्ने कुरा बेखबर छ भने बखतेकी आमालाई बाढीले बगाएको छ । मामा र बखतेलाई बिच सडकमा गोली हानी हत्या गरिएको छ । तसर्थ प्रस्तुत उपन्यासमा आएका प्रायः सम्पूर्णपात्रहरूले सबाल्टर्नकै पक्षमा आवाज उठाए पनि ती आवाजहरूलाई राज्यले कठोर दमन गरी दबाएको हुनाले प्रस्तुत उपन्यास सबाल्टर्न चेतनाका आधारमा रचना गरिएको उपन्यास हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

बराल, ऋषिराज (२०७३), *मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन*, काठमाडौं साभा प्रकाशन ।

मरासिनी, नारायण (सन् २०२३), को अछूत उपन्यासमा सबाल्टर्न, *समकालीन साहित्य*, काठमाडौं, मार्च ३० ।

राई, सरण (२०७९), *साथ*, काठमाडौं, पाँच पोखरी प्रकाशन गृह ।

शर्मा, मोहनराज (२०७२), अवरजन अध्ययन र साहित्य, *भृकुटी भाग १९* (सम्पा.) लिखत पाण्डे र अन्य, काठमाडौं, असार पृ. ३१५-३२५ ।

श्रेष्ठ, ताराकान्त (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सवाल्टर्न*, काठमाडौं, डिस्कर्स पब्लिकेशन ।

श्वार्ज, हेनरी (सन् १९९७), *औपनिवेशिक और उत्तर औपनिवेशिक भारतका सांस्कृतिक इतिहास*,
उत्तर बङ्गाल, उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालय ।